

שרה בנינגה, ההיפוך המגדרי של האוטיום בעבודתה של אלי חורש

אוטיום (Otium) הוא מושג בלטינית מהתרבות הרומית, שמשמעו זמן פנאי ומנוחה (leisure). בספרות הרומית הוגדר האוטיום כבזבז זמן ללא מטרה ותכלית, וכניגוד לדרך החיים המצופה מאזרח רומי, דרך אקטיבית של עשייה ציבורית (Negotium). כלומר, שמבחינת הערכים המוסריים הרומיים הוא הובן כחטא, והועמד בשורה אחת עם העצלות (inertia), התשוקה (luxuria) ותאוות הבצע (avaritia).¹ הצורה היחידה בה היה האוטיום קביל היתה לאחר שירות ציבורי, אז נחשב האוטיום כ"בעל כבוד" (otium cum dignitate). אוטיום מכובד התבסס על מילוי חובה מוסרית שהתבטאה בדאגה לאחר ולחברה, ושלאחר מילויה יכל האדם לפרוש לעיסוקיו הפרטיים, כמו סוג של פנסיה. מי שניסח את משמעותו החיובית של האוטיום כזמן פנאי ראוי, גם ללא מילוי החובה הציבורית קודם לכן, היה קיקרו (Cicero, 106-43 BC), אשר יצא לגלות כפויה והוכרח להפסיק את שירותו הציבורי מטעמים פוליטיים. למעשה, מתוקף נסיבות חייו וגלותו הכפויה לכפר, המציא מחדש קיקרו את האוטיום כמושג חיובי, כאוטיום בעל מעלות (otium honestum).² קיקרו יצק לתוך האוטיום הכפוי שלו את המשמעות של זמן פעיל ופורה ליצירה וכתובה, זמן שמייצר "פירות", כלומר, שהוא לא מבזבז.

ז'אן מארי אנדרה, שחקר את השימוש במושג אוטיום בספרות הרומית, מצא את מקורות המילה בעגה הצבאית, כמושג שמתייחס לזמן פנאי בתקופת החורף, בעת שהחיילים לא היו פעילים. כלומר, משמעותו היתה זמן שבו היחיד פנוי מדרישות המדינה ויכול לפתח את ענייניו האישיים. השם לזמן זה היה אוטיום פרטי (otium privatum), זמן פנאי אישי מחוץ למסגרת התפקיד החברתי-ציבורי, הנגוטים. בהתאם למקורו כמונח שקשור בפעילות צבאית, היחס השלילי נבע מגנרלים רומים שפחדו שהצבאות שלהם יתפזרו ויאבדו ריכוז אם יהיה להם יותר מידי זמן מנוחה, ועל כן מילאו את זמן החיילים בבניית דרכים או ביצורים. כלומר, האוטיום היווה ניגוד לעיסוק ציבורי וחברתי, אך גם נתפס כמאפיין של עתות שלום או שקט ציבורי. בכל אופן, בשני המקרים האוטיום טמן בחובו סכנה לסדר הציבורי ולאופיו של האדם (הגבר, יש לציין).³

במסורת הנוצרית שולב אוטיום עם החטא אקדיה (acedia), כלומר עצלות. אבות הכנסיה ראו באוטיום עצלות עקרה, האויבת של המעלות ומקור כל החטאים. הסיבה שאוטיום היה כל כך מאיים בעיניהם של תאולוגים בימי הביניים היתה שעבודה, הניגוד לאוטיום (הן במובנו החיובי והן במובנו השלילי) היתה הכרח שאלוהים כפה על האדם כתוצאה מהנפילה מגן עדן. החטא הקדמון של אדם וחוה הוא שהוביל לאבדן התמימות ולנפילה מגן עדן, כלומר, לצורך להרוויח את לחמך בזיעת אפך.⁴

בהמשך למסורת הטקסטואלית במערב הנוצרי, באמנות יוצג האוטיום באופן שלילי. להלן כמה דוגמאות. בציור מאת מאנטניה "מינרבה מגרשת את החטאים מגן המעלות" נראה הדבר בבירור (תמונה 1). מצד ימין נראות חמדנות (avaritia) וכפיות טובה נושאות את בורות. מצד שמאל דמות של עצלות (acedia) סוחבת את הדמות של אוטיום. דמויות החטאים הן כולן נשים. הדמות של אוטיום מעוותת בצורה מיוחדת. הזרועות שלה קטועות, סמל לחוסר המעש שלה, והיא נגררת על ידי הדמות של עצלות. הגוף העירום שלה כבד ועבה, והיא מבטאת אנטיטזה ליופי האידיאלי. היא מאד דומה לדמות של

¹ Vickers, Brian. "Leisure and idleness: the ambivalence of otium," *Renaissance Studies* 4.1 (1990), 7-8.

² Ibid. 10.

³ Jean-Marie André, *L'otium dans la vie morale et intellectuelle romaine des origines à l'époque augustéenne*. Paris, 1966, 20-24; Vickers, "Leisure and idleness," 8.

⁴ Vickers, Brian. "Leisure and idleness in the Renaissance: the ambivalence of otium," *Renaissance Studies* 4.2 (1990), 108-109.

בורות בצד ימין של התמונה, ומזכירה בכך אולי את המשמעות השלילית של אוטיום כזמן בטלה, כלומר, זמן שבו לא לומדים או עושים שום דבר מועיל.⁵

הדמות השמנה, הכבדה והשלילית הזאת חוזרת ברישום של מאנטניה "וירטוס קומבוסטה" (תמונה 2). הדמות מייצגת בורות, והיא שמנה וחסרת מעש, יושבת על גלובוס ומחזיקה משוט. ההגדלה של הגוף מסמלת את חוסר המעש. בספר אמבלמות של צ'סרה ריפה (Cesare Ripa) מאותה תקופה נראית ההאנשה של העצלות, שאיתה שולב האוטיום, ככבדת גוף. היא מחזיקה בידה דג טורפדו, שעקיצתו גורמת לשיתוק וללאות.⁶

לחוסר המעש הנובע מאוטיום במובנו השלילי היו מאפיינים מגדריים ברורים. בדוגמאות שהראיתי עד עכשיו ההאנשות של החטאים של עצלות ואוטיום הן דמויות נשיות לא אידיאליות, כבדות גוף. ייצוג זה של שומן נובע מהמחשבה הנוצרית הרואה בשליטת ההגיון והשכל בתאוות ותשוקות הגוף הכרח או מעלה. גוף שמן הוא גוף שבעליו איבד עליו שליטה, והוא נתון למרותן של התשוקות במקום למרות השכל.

כאשר יוצגו גברים במצב של אוטיום שלילי, הם יוצגו כחסרי מעש, כבדי גוף ועצלים. ייצוג מסוג זה נתפס כאפמיניציה (מלשון effeminize), כלומר, כהשתלטות של מאפיינים נשיים על התבונה הגברית. ניתן לראות דוגמא לכך בתחריט של מאנטניה, "הבכחנליה", המציג חבורה של מעריצי בכחוס, אל היין, ששותים את עצמם לשוכרה ושרויים בחוסר מעש (תמונה 3). ב"בכחנליה עם סילנוס" נראית דמות כבדה, אשר דומה לדמויות של אוטיום, עצלות ובורות שכבר ראינו. היא נישאת על גבה של דמות אחרת בצד השמאלי של התחריט (תמונה 4). במאה ה-17 עשה רובנס שימוש בדמות זו בתיאור הנפילה של המקוללים ב"יום הדין האחרון" מ-1620. ניתן לראות אותה שכובה על הצד במרכז הציור (תמונה 5).

כלומר, שהמשמעויות השליליות שנלוו לאוטיום, החל מהתקופה הרומית ועד לתוך הרנסנס, היו חוסר מעש, בטלה, ועצלות, והדבר התבטא באופן חזותי בהגדלה והרחבה של הגוף. האוטיום איים למעשה על הסדר החברתי והמוסרי הנכון, ויוצג כאנטיזה לאידיאל הגופני.

עד כאן להיסטוריה המתמצתת של המושג אוטיום. ובקפיצה חדה אני עוברת לדבר על הכאן ועכשיו. אלי חורש היא אמנית ישראלית אשר לגוף עבודתיה היא קוראת "אוטיום" (תמונות 6-13). בעבודתה דוקרת חורש טיפות מים עם מזרק עם דיו, מאפשרת לדיו ולמים להיפגש ולהתייבש על הנייר, ולאחר שהן מתייבשות היא סורקת אותן (תמונה 6). חורש מתמצתת את הפעולה האמנותית של הציור לדקירה, ומצמצמת את ההתערבות שלה להנחת טיפות המים, בחירת צבע הדיו, דקירת הטיפות וסינון הטיפות שייסרקו. הפעולה האמנותית מורכבת מצד אחד מהבחירות של חורש ומן הצד שני, מהאינטראקציה של המים והדיו, והציור הנוצר בעקבותיה. בעוד שחורש ממלאת תפקיד אקטיבי בבחירת הצבעים ובהזרקתם לטיפה, חלק גדול בעבודה תלוי באופן שבו ייקלט הדיו בטיפת המים ובאופן שבו תתייבש הטיפה (תמונה 7). מתח נוסף המתקיים בעבודתיה הוא המתח בין תנועה לקיבוע. תהליך הזרקת הדיו מייצר תנועה של דיו בטיפת המים, בעוד שהעבודה הסופית היא הטבעה של התנועה על הנייר (תמונה 8). הטיפות הקטנטנות הופכות באמצעות סריקת HD והגדלה לעולם ומלואו, ולאזון בין מקריות לתכנון. חורש נסמכת על ההתייבשות של הטיפה בצורה דומה, מה שמייצר את קו המתאר

⁵ Lightbown, R.W. *Mantegna*. Oxford: Phaidon, 1986, 443, cat. 40, pl. XIII.

⁶ Martineau, *Andrea Mantegna*, vol. 2, cat. 147, 451-453; Levenson, Oberhuber and Sheehan. *Early Italian Engravings from the National Gallery of Art*, cat. 84, 222-227; Giovanni Verri, "Technical Examination and Analysis of Andrea Mantegna's *Virtus Combusta*," *Hors-Série* 35 (2009), 35.

העגול ואת שיירי הדיו הנראים בכל הטיפות. צורניות זו נשברת רק כאשר הטיפה עצמה נשברת, כמו למשל בדוגמא זו (תמונה 9).

כאשר קראה חורש לגוף העבודות הזה "אוטיום" היא לא הכירה את המשמעות השלילית של המושג. חורש נסמכת על המשמעות המילונית החיובית של אוטיום כזמן פנאי, מנוחה והרהור, אשר הכרחי לתהליך היצירה. משמעות חיובית זו קשורה לחידוש של קיקרו לגבי מושג האוטיום, אותו הכניס, כאמור, לאור גלותו הכפויה. בפרקטיקה האמנותית שהמציאה חורש מתקיים אותו מתח שמתגלה בהיסטוריה של המושג אוטיום. מצד אחד היא מייצרת פעילות של הדיו בתוך טיפות מים, ומצד שני היא משהה את פעילותה על מנת שהציור ייווצר (תמונה 10). דווקא הפרישה מפעילות וחוסר המעורבות ברגעים שלאחר הזרקת הדיו, היא שמאפשרת את המקריות והיחידאיות שמתגלות בכל אחת מהטיפות. במובן זה חורש מייצרת אוטיום בתוך המעשה האמנותי, בצורה שמובילה ליצירה של עבודות אשר כל אחת מהן ייחודית ומורכבת, ועם זאת שומרת על מאפיינים שחוזרים על עצמם (תמונה 11).

מבחינתה של חורש, הפרישה (retirement), או הפנאי נצרכים בחיים על מנת לאפשר יצירתיות ותרבות. בתהליך עבודתה על הטיפות חורש מביאה תובנה זו לידי ביטוי, ובכך, מציעה פרשנות אמנותית מנוגדת לזו שהייתה מקובלת בעולם המערבי לאורך ההיסטוריה. חוץ מאשר ההחלטה על צבע הדיו ומעשה הדקירה עצמו, חורש משאירה את "כוחות הטבע", כלומר, את התנועה שנוצרת מרגע הזרקת הדיו לטיפה, ואת התגובה של הדיו והמים, שישלימו את הפעולה האמנותית. היא משתמשת בחוסר מעש ככלי לייצור אמנותי (תמונה 12).

ההיסטוריה הויזואלית של האוטיום ידעה לייצג אותו רק באופן שלילי. חוסר שליטה, התבטלות ופיזיות היו מאפיינים של הצדדים השליליים ביותר של אוטיום, כמו למשל בדמויות החטא של מאנטנייה או בדמות של הנידונה לגיהנום של רובנס. לעומת זאת מאפיינים אלו בעבודתה של חורש, הפוכים לכוחות המניעים וליוצרים של עבודת האמנות. חוסר השליטה בהתקבעות הדיו במים, למשל, הוא שמאפשר לכל טיפה להיות ייחודית ושונה (תמונה 13). חורש נסמכת על הפוטנציאל הידוע מראש של הטיפה, האנטרופיה שלה, והאינטראקציה שלה עם הדיו. התמסרות זו לכוחות שאינם בשליטתה מעמיד דווקא את חוסר השליטה ככלי ליצירה.

בידי חורש מאגר גדול של מאות טיפות, שמתוכן היא בוחרת את אלו שהיא סורקת ומגדילה. כלומר, שבתהליך סינון הטיפות יש צורך לזהות את הפוטנציאל שבטיפה קטנטנה, אשר לכשתוגדל תחשוף את המורכבות הצורנית שבה. בהגדלת הטיפות הקטנות מאפשרת חורש לראות את התנועה המתרחשת במפגש בין הדיו למים, ומעניקה לתנועה זו את הבמה המרכזית (תמונות 10-13).

במסורת הנוצרית, חוסר הפעולה הובן גם כמעשה נשי. נשים נטו יותר לפיזיות, ותנאי החיים שלהם היו בבית, הרחק מעין הציבור. כלומר, הן לא עסקו בפעילות פוליטית וציבורית, ואי לכך "חוסר המעש" שלהן הובן גם באופן שלילי כחסך ביכולות המנטאליות. על אף שחורש לא פועלת לעומת המסורת הנוצרית המתוארת, עבודותיה מייצרות אפקט הפוך. חורש בוראת עולם, שהוא הרמוני ושלם, על אף שכל יצירה שונה וייחודית. היא מסתמכת דווקא על הכוחות הבלתי נשלטים על מנת ליצור ולברוא, ובכך מערערת את הקשר ההיסטורי בין חוסר מעש ועקריות. בנוסף, היא שמה את עצמה בתפקיד של חושפת לעומת מחוללת של האקט האמנותי, דבר שמתאפשר רק מתוך עמדה לכאורה "פאסיבית", שאינה מייצרת באופן פעיל את עבודת האמנות. "פאסיביות" זו שהוגדרה במסורת המערבית הנוצרית כקשורה לחטאים, היא זמן להתבוננות וקונטמפלציה של תנועה והיווצרות שנראות בטיפות.

1. Andrea Mantegna, *Minerva Expelling the Vices from the Garden of Virtue*, 1500-1502, 159x192 cm, Paris, Louvre

2. Andrea Mantegna, *Virtus Combusta*, 1490-1506, drawing, 28.6x44.1 cm, London, British Museum

3. Andrea Mantegna, *Bacchanal with a Wine Vat*, 1470-1490, engraving and drypoint, 29.9x43.7 cm, New York, Metropolitan Museum.

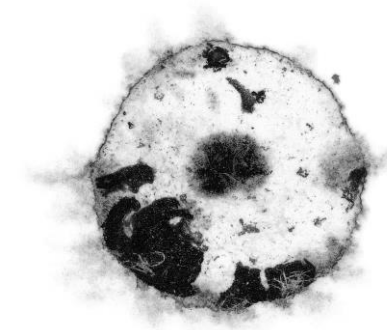
4. Andrea Mantegna, *Bacchanal with Silenus*, 1470s, engraving and drypoint, 30.5x43.8 cm, Metropolitan Museum.

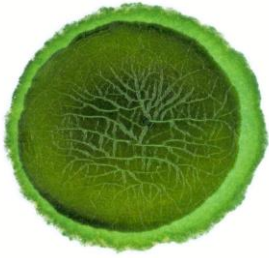
5. Peter Paul Rubens, *The Fall of the Damned*, 1620, oil on canvas, 286 x 224 cm, Munich, Alte Pinakothek.

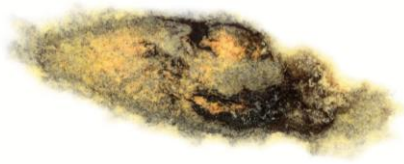
6. Eli Horesh, *Otium*, 2011-2015, archival fine art print, photo courtesy of Eli Horesh.

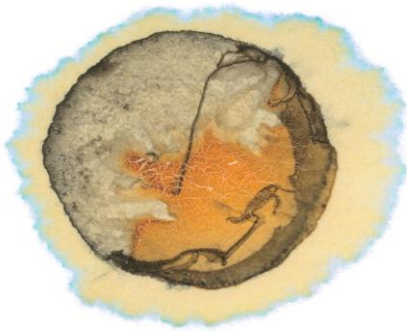
7. Eli Horesh, *Otium*, 2011-2015, archival fine art print, photo courtesy of Eli Horesh.

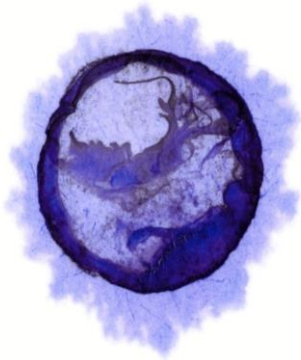
8. Eli Horesh, *Otium*, 2011-2015, archival fine art print, photo courtesy of Eli Horesh.

9. Eli Horesh, *Otium*, 2011-2015, archival fine art print, photo courtesy of Eli Horesh.

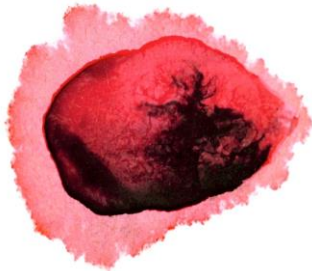
10. Eli Horesh, *Otium*, 2011-2015, archival fine art print, photo courtesy of Eli Horesh.

11. Eli Horesh, *Otium*, 2011-2015, archival fine art print, photo courtesy of Eli Horesh.

12. Eli Horesh, *Otium*, 2011-2015, archival fine art print, photo courtesy of Eli Horesh.

13. Eli Horesh, *Otium*, 2011-2015, archival fine art print, photo courtesy of Eli Horesh.